

Η κοινωνική δυναμική των σχέσεων εργασίας και ελεύθερου χρόνου

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ - ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ

ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ δεκαετία κοινή είναι η πεποίθηση ότι οι σύγχρονες κοινωνίες βυθίζονται σε μια βαθιά κρίση, η οποία υπερβαίνει την οικονομική σφαίρα για να συμπεριλάβει τις αξίες, τους τρόπους ζωής και τα οράματα για το μέλλον. Σ' αυτή την εποχή, που αν δεν είναι «μετα-μοντέρνα» ή «μετα-ηθική» είναι, ενδεχομένως, μετα-βατική, οι πλέον αισιόδοξοι διερευνούν την ανάδυση νέων μορφών συλλογικότητας¹, ενώ οι πιο απαισιόδοξοι διακηρύσσουν το «τέλος» των βασικών θεσμών της κοινωνίας αλλά και της ίδιας της Ιστορίας². Ωστόσο, η παρατήρηση της πραγματικότητας αποδεικνύει ότι και ο οικογενειακός θεσμός δεν έπαψε να υπάρχει και το σχολείο να παίζει το ρόλο του και οι πάσης φύσεως ιδεολογίες να αναπαράγονται, παρά την άμβλυση των συγκρούσεων ανάμεσα στα μεγάλα ιδεολογικά συστήματα. Το ίδιο θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς και σε σχέση με το βασικότερο, ίσως, κοινωνικό θεσμό, την εργασία, η οποία, παρά τις εξαγγελίες για το «τέλος» της, επανέρχεται σήμερα στο προσκήνιο, κάτω από το βάρος εκατομμυρίων ανέργων σε δυτικές και ανατολικές κοινωνίες. Ωστόσο, οι μεταμορφώσεις που γνωρίζει η εργασία δεν περιορίζονται απλώς σε οικονομικές αναδιαρθρώσεις αλλά επεκτείνονται στις κοινωνικές της σημασίες, οι οποίες όλο και περισσότερο τείνουν να «απομαγεύσουν» την εργασία ως «κεντρική σημασιοδοτούσα μήτρα της κοινωνίας»³. Σ' αυτή την «απομάγευση» σημαντικότερο ρόλο έπαιξαν, κατά τη γνώμη μας, δύο παράγοντες: η μείωση του χρόνου εργασίας και η εμφάνιση των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου.

Επιχειρώντας να συζητήσουμε την αμοιβαία επίδραση των παραπάνω παραγόντων στις κοινωνικές σημασίες και τις αξίες που σχετίζονται με την εργασία, θα χρησιμοποιήσουμε την έννοια του έθους. Όπως είναι γνωστό, ο Max Weber υιοθετεί την έννοια του «έθους» στη μελέτη των επιδράσεων που άσκησαν ορισμένες θρησκευτικές ιδέες στη διαμόρφωση ενός πνεύματος, το οποίο αποκαλείται «έθος του οικονομικού συστήματος»⁴. Μολονότι η έννοια του έθους δεν προσδιορίζεται σαφώς, φανερό είναι η χρήση της στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο «ψυχολογικό» και το «κοινωνικό», όταν ο Max Weber γράφει: «Ενδιαφερόμαστε μάλλον για κάτι ολότελα διαφορετικό [από το επίσημο περιεχόμενο των θρησκευτικών δογμάτων]: την επίδραση των ψυχολογικών εκείνων κυρώσεων, που προερχόμενες απ' τη θρησκευτική πίστη και την πρακτική της θρησκείας, έδωσαν μια ορισμένη κατεύθυνση στην πρακτική συμπεριφορά και έκαναν το άτομο να την ακολουθεί»⁵. Η έννοια του έθους φαίνεται έτσι να προσδιορίζει το σύνολο των εσωτερικευμένων από το άτομο σημασιών ή, καλύτερα, τη διαμεσολάβηση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία.

Πολύ αργότερα, ο Γάλλος κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu θα προσδιορίσει το έθος ως «ένα σύστημα διαθέσεων που αποκτήθηκαν μέσα από ρητές και άρητες διαδικασίες μάθησης. Αυτό το σύστημα, ενσωματωμένο στα άτομα, προκαλεί την υιοθέτηση αντικειμενικών στρατηγικών, οι οποίες με αντικειμενικό τρόπο ανταποκρίνονται στους αντικειμενικούς σκοπούς των ατόμων. Τα ίδια τα άτομα δεν έχουν συνείδηση αυτής της διαδικασίας, επειδή δεν έχουν υιοθετήσει ρητά μια στρατηγική για κάποιο αντικειμενικό σκοπό»⁶. Ο παραπάνω ορισμός, μολονότι καταδειχθεί το ειδικό βάρος των ασυνείδητα εσωτερικευμένων από τα άτομα μηχανισμών που αναπαράγουν τις κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις, δεν επιτρέπει, ωστόσο, να ανιχνεύσουμε επαρκώς τόσο τις πορείες όσο και τους τρόπους μέσα από τους οποίους τα άτομα αποπειρώνται την εγγραφή τους στη δυναμική της ιστορίας⁷.

Παίρνοντας υπόψη μας την πρόθεση του Max Weber να φωτίσει την «ψυχολογική» διάσταση του έθους και τον αναμφισβήτητο ρόλο των κοινωνικών ντετερμινισμών, που τονίζει ο ορισμός του Pierre Bourdieu, θα προσδιορίζαμε το έθος ως ένα σύστημα πεποιθήσεων, αξιών, κανόνων και προτύπων που προανατολίζουν, δίχως να προκαθορίζουν, την ατομική συμπεριφορά και την κοινωνική πράξη, στα πλαίσια ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Μ' αυτή την έννοια, το έθος δεν αποτελεί μια παγιωμένη δομή ή μια αφηρημένη ουσία, αλλά ένα ιστορικό και κοινωνικό προϊόν, που εμφανίζεται, αναπτύσσεται, παρακαμάζει και εξαφανίζεται, ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικές αντιθέσεις. Στη βάση του παραπάνω ορισμού, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε τη μετάβαση από ένα «παιλιότερο» έθος της εργασίας σε ένα «νεότερο», όπως αυτό διαμορφώνεται στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου και αποκρυσταλλώνεται στις μέρες μας.

Η εργασία ως καθήκον και κοινωνική υποχρέωση

Από το 16ο ήδη αιώνα, ο προτεσταντισμός θα θέσει το καθήκον απέναντι στην ορθολογική άσκηση του επαγγέλματος, ταυτόχρονα ως προϋπόθεση για τη σωτηρία της ψυχής και την αναζήτηση του επιχειρηματικού κέρδους⁸. Για αρκετούς αιώνες, το καθήκον αυτό θα αποτελέσει το επίκεντρο των αξιών και των αναπαραστάσεων γύρω από την εργασία, διατηρώντας την ισχύ του ακόμη και μετά την παρακμή της θρησκευτικής του έντασης, γεγονός που επισημαίνει και ο Max Weber το 1905, όταν ο «νικηφόρος καπιταλισμός» έχει εδραιωθεί στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες: «Η ιδέα του καθήκοντος προς το ε-

πάγγελμα κατατρέπει τη ζωή μας σαν το φάντασμα πεθαμένων θρησκευτικών αντιλήψεων».⁹

Πράγματι, γύρω από την ιδέα του καθήκοντος προς την εργασία οργανώνεται ολόκληρη η ζωή των βιομηχανικών κοινωνιών κατά το 18ο και 19ο αιώνα. Είναι γνωστό, άλλωστε, το τίμημα που χρειάστηκε να πληρώσει ο εργατικός κόσμος για την εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος. Η «θηρσκειά του κεφαλαίου», όπως έγραφε ο Paul Lafargue, επέβαλε «να εργάζεται κανείς από την παιδική ηλικία μέχρι το θάνατο, κάτω απ' το φως του ήλιου και το φως του γκαζιού... να εργάζεται παντού και πάντα».¹⁰ Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες του «άγριου» καπιταλισμού, η εργασία, απορροφώντας το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου και της ενέργειας των ανθρώπων, αποτελεί τον κύριο άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφεται ολόκληρη η κοινωνική και

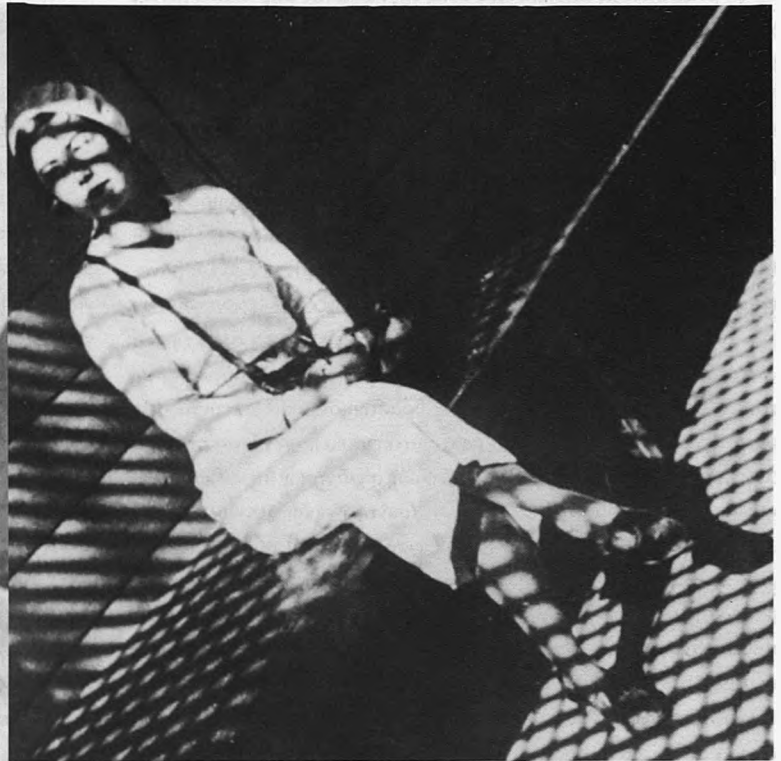
γασιακή δραστηριότητα και την κοινωνική ζωή. Ως εσωτερικευμένο παι κοινωνικό καθήκον, η εργασία αναγορεύεται σε «κεντρική αξία», ενώ η προσπάθεια, η πρόβλεψη και η αποταμίευση αναδεικνύονται σε «αρετές» της κοινωνικής ύπαρξης των ατόμων. Όπως αναφέρει και ο André Gorz, οι κοινωνίες της εργασίας οργανώνονται γύρω από το ιδεολογικό σχήμα:

– Όσο περισσότερο δουλεύει κανείς, τόσο το καλύτερο για όλους.

– Αυτοί που δεν δουλεύουν ή δουλεύουν λίγο κάνουν κακό στην κοινωνία της οποίας δεν θα έπρεπε να είναι μέλη.

– Όποιος δουλεύει καλά επιτυγχάνει, και όποιος δεν επιτυγχάνει είναι υπεύθυνος για την αποτυχία του.¹⁵

Πρόκειται για ένα έθος που, υπερβαίνοντας την εργασιακή δραστηριότητα, μετατρέπεται, σε ανατολικές και δυτικές κοινωνίες, σε καθήκον

προσωπική ζωή των ατόμων. Καθώς, μάλιστα, από τα μέσα του 19ου αιώνα από «καθήκον» μετατρέπεται σε «δικαίωμα», που οι ίδιοι οι εργαζόμενοι διεκδικούν ως «επαναστατική αρχή», η θετική της σημασιοδότηση κερδίζει το σύνολο της κοινωνίας. Οι περισσότεροι σοσιαλιστές της εποχής, με εξαίρεση την απελπισμένη διεκδίκηση του Lafargue για το *Δικαίωμα στην τεμπελιά*,¹¹ δεν αμφισβητούν την εργασία ως αξία. Ακόμη και ο Μαρξ, που στα *Χειρόγραφα του 1844*¹² είχε αμφισβητήσει την ουσία της εργασίας, (η στραφεί στη συνέχεια στο «ρεαλιστικό» στόχο της επαναικαιοποίησης της αλλοτριωμένης εργασίας στο «απαραίτητο» στάδιο του σοσιαλισμού και τη μετατροπή της σε «πρωταρχική ανάγκη του ανθρώπου» στη μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία.¹³ Έτσι, παρά τις έντονες κοινωνικές και ιδεολογικές διαμάχες και τις ανακατατάξεις που γνωρίζει η εργασία, σοσιαλιστές και φιλελεύθεροι υμνούν την εργασία και την καθοριστική συμβολή της στην κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη.¹⁴ Στην εκπλήρωση αυτού του επιλογικού οράματος προσανατολίζονται τα άτομα μέσα από την ορθολογική και υπεύθυνη συμμετοχή τους στην ερ-

ατέναντι στην οικογένεια, την πατρίδα, το πολιτικό καθεστώς και, σε τελική ανάλυση, απέναντι στο ίδιο το άτομο. Αυτό το κοινωνικό έθος χρειάστηκε ενάμιση περίπου αιώνα για ν' αρχίσει να παρακμάζει και στη θέση του να προβάλλει ένα νέο έθος, που ουσιαστικά διαμορφώνεται στη μεταπολεμική περίοδο και κυριαρχεί στις μέρες μας. Δύο καθοριστικές και αλληλένδετες διαδικασίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη μετάβαση:

α) Η σταδιακή μείωση του χρόνου εργασίας και η συνεπαγόμενη αύξηση του ελεύθερου χρόνου.

β) Η προοδευτική έκπτωση της αξίας της εργασίας ως «κεντρικής σημασιοδοτούσας μήτρας της κοινωνίας».

Η μείωση του χρόνου εργασίας

Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, που αποτέλεσε και αποτελεί κύριο στόχο

των βιομηχανικών κοινωνιών, ήταν η σταδιακή μείωση των ωρών εργασίας. Μολονότι ο περιορισμός του χρόνου εργασίας υπήρξε μόνιμη διεκδίκηση των ίδιων των εργαζομένων από τα μέσα ήδη του 19ου αιώνα.¹⁶ Το αίτημα υλοποιείται στη διάρκεια της «δεύτερης» βιομηχανικής επανάστασης κάτω από την τεράστια συμβολή της επιστημονικής και τεχνικής προόδου στην οργάνωση της εργασίας. Πράγματι, στη μακρά διάρκεια ενάμιση περίπου αιώνα, ο χρόνος εργασίας μειώνεται δραστικά στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες. Στις Η.Π.Α., η πραγματική μέση διάρκεια της μη αγροτικής εργασίας από 50,3 ώρες την εβδομάδα το 1910, μειώνεται σε 39,2 το 1953.¹⁷ Στη Γαλλία, η μέση διάρκεια εργασίας, που το 1830 ήταν 3.000 ώρες το χρόνο, μειώνεται σε 1.850 ώρες το 1975.¹⁸

Όμως και μετά την κρίση του 1975, ο χρόνος εργασίας δεν σταματάει να μειώνεται, με αποτέλεσμα, ένας εργαζόμενος στις ανεπτυγμένες χώρες να εργάζεται κατά μέσο όρο 1.500-2.000 ώρες το χρόνο.¹⁹ Χρησιμοποιώντας, μάλιστα, ως κριτήριο τη μέση διάρκεια ζωής του ατόμου, διαπιστώνεται πως ο χρόνος εργασίας στη Γαλλία δεν καλύπτει πια παρά το 14% του μέσου συνολικού χρόνου ζωής ενός ατόμου (το 1850 κάλυπτε το 70%).²⁰ Βεβαίως, αυτή η σημαντική μείωση του χρόνου εργασίας δεν συμπεριέλαβε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες, στο βαθμό που το 25% περίπου του ενεργού πληθυσμού των ανεπτυγμένων χωρών εξακολουθεί να εργάζεται πολλές ώρες.²¹ Στο ποσοστό αυτό συμπεριλαμβάνονται τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που εξαναγκάζονται σε μια δεύτερη εργασιακή απασχόληση, καθώς και τα ανώτερα ή μεσαία στελέχη που για άλλους λόγους (καριέρα, κ.λπ.) αφιερώνουν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους στις επαγγελματικές τους δραστηριότητες. Οι περιπτώσεις αυτές δεν αναιρούν, ωστόσο, την τεράστια σημασία που έχει για την πλειονότητα των εργαζομένων η απελευθέρωση σημαντικού μέρους του χρόνου από την εργασία. Παράλληλα, κάτω από τη δυσοίωση πρόβλεψη πως στο εγγύς μέλλον μόλις το 25% του ενεργού πληθυσμού θα εργάζεται σε μόνιμες θέσεις προστατευόμενες από τις συλλογικές συμβάσεις,²² μια περαιτέρω μείωση του χρόνου εργασίας τίθεται ως πολιτικό αίτημα ανακατανομής της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας για την εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού επιπέδου ζωής για όλους. Στη βάση αυτών των δεδομένων, η άποψη πως διανύουμε ήδη μια περίοδο «εξόδου από τον πολιτισμό της εργασίας»,²³ ανεξάρτητα από τον ουτοπικό ή μη χαρακτήρα της, φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα του ελεύθερου χρόνου, των σχέσεών του με την εργασία και της αμοιβαίας τους αλληλεπίδρασης.

Η δυναμική εξέλιξη του ελεύθερου χρόνου

Οποιαδήποτε προσέγγιση του ελεύθερου χρόνου προσκρούει αναγκαστικά στις έντονα φορτισμένες συμπαραδηλώσεις του όρου «ελεύθερος», που στις περισσότερες σχετικές αναφορές εμφανίζεται εντός εισαγωγικών, όταν δεν εγκαταλείπεται εντελώς προς χάριν άλλων όρων, όπως «αδέσμευτος», «διαθέσιμος», «απελευθερωμένος», «μη εργασιακός», κ.λπ. Αυτή η ρητή ή άρρητη εμμονή σε μια απόλυτη σημασιοδότηση της έννοιας της ελευθερίας εμποδίζει συχνά να κατανοήσουμε πως ο ελεύθερος χρόνος ως «αντικειμενικό γεγονός» προκύπτει από τη δυνατότητα να παράγουμε περισσότερο δουλεύοντας λιγότερο, δυνατότητα, που, για πρώτη φορά στην ιστορία, πραγματοποιείται στα πλαίσια των βιομηχανικών κοινωνιών. Πολλοί είναι εκείνοι που, ταυτίζοντας τον ελεύθερο χρόνο με τις «ημέρες σχολής» των

αρχαϊκών ή και των προβιομηχανικών κοινωνιών, παραγνωρίζουν ότι τόσο η εργασία όσο και η αδράνεια (σχόλη), σ' αυτές τις κοινωνίες, ανήκαν σ' ένα «φυσικό» κύκλο εναλλαγής εποχών και ημερών και ρυθμιζόνταν από τη φυσική αναγκαιότητα (σπάνη, επιδημίες, κ.λπ.) και τις θρησκευτικές υποχρεώσεις.²⁴ Μόνο στις βιομηχανικές κοινωνίες η εργασία παύει να ρυθμίζεται από τη φυσική αναγκαιότητα ή τις θρησκευτικές υποχρεώσεις και διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες κοινωνικές δραστηριότητες ως προς το χρόνο και το χώρο. Ο ελεύθερος χρόνος προβάλλει έτσι ως κοινωνικός χρόνος σαφώς διακριτός από την εργασία, η οποία, ωστόσο, δεν παύει να αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξή του. Και τούτο επειδή, τόσο στο παρελθόν όσο και στο μέλλον, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας είναι εκείνη που εξασφαλίζει τη διατήρηση του ελεύθερου χρόνου.

Αυτή η στενή σχέση εργασίας και ελεύθερου χρόνου οδήγησε στην άποψη πως ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι παρά μια απλή «ανταμειβή» ή ένα «συμπλήρωμα» της εργασίας.²⁵ Από τη δεκαετία του '60, όμως, ο ελεύθερος χρόνος συγκροτείται ως ιδιαίτερο κοινωνιολογικό αντικείμενο για να μετεξελιχθεί, στη δεκαετία του '80, σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης των νέων σχέσεων ατόμου και κοινωνίας.²⁶ Στη μετεξέλιξη αυτή, καθοριστική ήταν η διάκριση του ελεύθερου χρόνου, όχι μόνο από την επαγγελματική δραστηριότητα, αλλά και από την υποχρεωτική οικιακή εργασία που παραδοσιακά ασκείται από τις γυναίκες. Μετά τη δεύτερη αυτή επιστημολογική διάκριση, οι μελέτες για τον ελεύθερο χρόνο άρχισαν να επικεντρώνονται στις ποικίλες εκείνες δραστηριότητες που τα ίδια τα άτομα ασκούν, στα πλαίσια πάντα των κοινωνικών καταναγκασμών. Σύμφωνα μ' αυτές τις μελέτες, οι παραδοσιακές πολιτικές και θρησκευτικές δραστηριότητες, μολονότι ασκούνται ακόμη από μικρές ομάδες, γνωρίζουν μια σταθερή μείωση, με αποτέλεσμα να μην καλύπτουν πια, κατά μέσο όρο, παρά το 5% και 13% αντιστοίχως των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου.²⁷ Αντίθετα, σταθερή εμφανίζεται η άνοδος των δραστηριοτήτων εκείνων που στόχο έχουν την προσωπική ικανοποίηση του ατόμου, διαψεύδοντας τις προσδοκίες για μια συνολική πολιτιστική ανάπτυξη. Ο ελεύθερος χρόνος μετατρέπεται έτσι σε κοινό πεδίο ανάπτυξης των πλέον αντιφατικών δραστηριοτήτων – από την ψυχαγωγία, την καταστροφική ή αυτοκαταστροφική δράση (αλκοολισμός, ναρκωτικά, κ.λπ.) μέχρι την ελεύθερη δημιουργική έκφραση και πράξη. Βεβαίως, στις σύγχρονες συνθήκες, κάτω από την κυριαρχία των «πολιτιστικών βιομηχανιών»,²⁸ το 90% του ελεύθερου χρόνου αφιερώνεται στην ψυχαγωγία, την κατανάλωση και τη μαζική κουλτούρα.²⁹ Όμως, τόσο η ποικιλομορφία των περιεχομένων του ελεύθερου χρόνου, όσο και η περιπλοκότητα της σημερινής πραγματικότητας, υπερβαίνουν το καταναλωτικό φαινόμενο και τις επιδράσεις της μαζικής κουλτούρας. Και τούτο επειδή είναι, κυρίως, στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου που οι άντρες και οι γυναίκες της εποχής μας εκφράζουν πιο άμεσα και ρητά ατομικές επιθυμίες, ιδιαίτερα καταπιεσμένες μέχρι σήμερα. Μ' αυτή την έννοια, ο ελεύθερος χρόνος αποκτά μια ενρύτερη κοινωνική σημασία στο βαθμό που οι σύγχρονες κοινωνίες, απελευθερώνοντας σημαντικό μέρος του χρόνου από την εργασία, απελευθέρωσαν ταυτόχρονα και αξίες που θα μπορούσαμε να τις αποκαλέσουμε «υπαρξιακές». Έτσι, πέρα από καινοτομικές τοποθετήσεις, ο ελεύθερος χρόνος μετατρέπεται σήμερα σε ένα πεδίο συγκρούσεων ανάμεσα στην κατανάλωση και τη δημιουργικότητα, τον κοφουρισμό και την

προσωπική απελευθέρωση, την κοινωνική συμμετοχή και τη φυγή από την πραγματικότητα. Μπαίνουμε, ίσως, καθώς γράφει κι ο André Gorz, «σε έναν πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου, χωρίς να είμαστε σε θέση να τον κατανοήσουμε, όντας δηλαδή ανίκανοι να εκπολιτίσουμε τον ελεύθερο χρόνο που αναλογεί στον καθένα μας».³⁰

Το νέο εργασιακό και κοινωνικό έθος

Μέσα σ' αυτό το νέο πολιτισμικό πλαίσιο που, παρά την κρίση και την ανεργία, διατηρεί έντονα τα χαρακτηριστικά στοιχεία της «περιόδου της αφθονίας» (1945-1975), ποια θέση κατέχει η εργασία στο σύστημα των κοινωνικών αξιών; Ποια η σχέση της με τον ελεύθερο χρόνο; Τι απέγινε η παιλιά «ηθική» του καθήκοντος απέναντι στην εργασία;

«ενθουσιασμού» απέναντι στην εργασία για να διαπιστώσει ότι ενθουσιασμός και εργασία ήταν «ασυμβίβαστες έννοιες».³² Επανερχόμενες σ' αυτό το θέμα οι σύγχρονες διεθνείς έρευνες αποδεικνύουν ότι, ενώ ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων δηλώνει ικανοποιημένο στην εργασία του, η στάση αυτή αντιστρέφεται μόλις η εργασία τεθεί σε σύγκριση με τις ποικίλες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου που εμφανίζονται πιο ελκυστικές από την εργασία.³³ Παράλληλα, ενώ οι εργαζόμενοι δηλώνουν ότι θεωρούν την εργασία κεντρική αξία, αυτή η αξία αφορά τον εργαλειώδη χαρακτήρα της εργασίας (μισθός, ωράρια, κ.ά.). Αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι μόλις 5% των Γάλλων εργαζομένων, 3% των Σουηδών και 14% των Αμερικανών θεωρεί ακόμη ότι η εργασία αποτελεί κοινωνικό καθήκον, ενώ εξίσου χαμηλά είναι τα ποσοστά εκείνων που θεωρούν την εργασιακή τους δραστηριότητα πεδίο

Επιχειρώντας να απαντήσουν στα παραπάνω ερωτήματα, οι περισσότερες διεθνείς μελέτες διερευνούν δύο βασικά ζητήματα:

α) Την ικανοποίηση που μπορεί να νιώθουν (ή να μη νιώθουν) οι εργαζόμενοι από την εργασία.

β) Την θέση που κατέχει η εργασία ανάμεσα στις άλλες κοινωνικές και ατομικές δραστηριότητες.

Σε ό,τι αφορά το πρώτο ζήτημα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η εκ πρώτης όψεως παράδοξη συσχέτιση «ικανοποίησης» και εργασίας δεν απασχολεί για πρώτη φορά τους ερευνητές. Για παράδειγμα, ο Georges Friedmann, προσδιορίζοντας την ικανοποίηση στην εργασία ως μια στάση που δεν μπορούσε παρά να προέρχεται από μια βαθιά προσχώρηση της προσωπικότητας του εργαζόμενου στην εργασία, διαπίστωνε απαισιόδοξα, το 1965, πως στις συνθήκες της βιομηχανικής εργασίας, μια «καθαρή χαρά της εργασίας» ήταν ένα είδος «ιδανικού ορίου προς το οποίο τείνουμε δίχως να μπορούμε να το φτάσουμε».³⁴ Από άλλους ιδεολογικούς οριζόντες, ο Jean Fourastié έθετε και αυτός το ζήτημα του

προσωπικής πραγμάτωσης και έκφρασης.³⁴ Αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, πως έπαψαν να υπάρχουν εκείνοι (διανοούμενοι, καλλιτέχνες, κ.λπ.) για τους οποίους η εργασία αποτελεί δημιουργική δραστηριότητα, ούτε και εκείνοι (ανώτερα στελέχη του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα) που επενδύουν στην εργασία ως μέσο κοινωνικής διάκρισης και ανόδου. Για την πλειονότητα όμως των εργαζομένων η εργασία δεν είναι παρά ένα απλό εργαλείο, που εξασφαλίζει στα άτομα τα απαραίτητα εισοδήματα για την αντιμετώπιση των αναγκών τους και τη συμμετοχή τους στην καταναλωτική κοινωνία.

Με αυτή την έννοια, το νέο έθος της εργασίας, απογυμνωμένο από την ιδέα του καθήκοντος και της κοινωνικής υποχρέωσης, προσανατολίζει τα άτομα στην αναζήτηση του μέγιστου κέρδους, της προσωπικής επιτυχίας και αναγνώρισης. Αυτό το νέο κοινωνικό έθος, στο κέντρο του οποίου τίθεται η αναζήτηση της προσωπικής ευδαιμονίας, περιγράφεται σήμερα στα πλαίσια ενός «μετα-μοντέρνου» λόγου ως ατομικισμός, εγωκεντρισμός, ηδονισμός ή ναρκισσισμός. Ωστόσο, θα

συμφωνούσαμε περισσότερο πως κύριο χαρακτηριστικό της εποχής μας δεν είναι τόσο η αναζήτηση της ατομικής ευδαιμονίας, όσο η απεμπλοκή της από ένα ευρύτερο συλλογικό όραμα που κυριάρχησε μέχρι και το πρώτο μισό του αιώνα μας.³⁵ Πράγματι, παρατηρώντας την προηγούμενη ιστορική περίοδο, διαπιστώνει κανείς όχι την απουσία ενός ατομικιστικού πνεύματος, αλλά τη συνύπαρξή του με ένα ευρύτερο συλλογικό όραμα που στόχο είχε την οικονομική ευημερία και την κοινωνική πρόοδο. Σ' αυτό το σχέδιο συμμετείχαν τα άτομα, αναλαμβάνοντας το μέρος της ευθύνης που τους αναλογούσε και αναγνωρίζοντας την κοινωνία ως αναγκαία και απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγμάτωση της ατομικής ευδαιμονίας. Μετά το 1950 όμως, με τη μερική έστω εκπλήρωση του στόχου για κοινωνική ευημερία και την παράλληλη φθορά του ιδεολογικού και πολιτικού λόγου, ανοίγει ο δρόμος για την αποδέσμευση της ατομικής αναζήτησης της ευτυχίας από καθολικά αποδεκτούς κοινωνικούς στόχους. Σ' αυτή την πορεία συνέβαλαν καθοριστικά οι ποικίλες και πολύ πιο ικανοποιητικές από την εργασία δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου. Οι δραστηριότητες αυτές, διαμορφώνοντας σήμερα σε μεγάλο βαθμό, τις ατομικές και κοινωνικές ταυτότητες, «απομαγεύουν» όλο και περισσότερο την εργασία που, ακόμη και μέσα στο δυσμενές κλίμα της ανεργίας και της αβεβαιότητας, μοιάζει να έχει χάσει οριστικά την αίγλη της ως «κεντρική σημασιοδοτούσα μήτρα της κοινωνίας». Από αυτή τη σκοπιά, η μελέτη της αλληλεπίδρασης εργασίας και ελεύθερου χρόνου αποτελεί σήμερα προνομιακό πεδίο για την κατανόηση των βαθιών αλλαγών που συντελούνται στην «κοινωνία των ατόμων»,³⁶ ανάμεσα στις υποχρεώσεις και τις επιλογές, τους καταναγκασμούς και τις ελευθερίες, το ατομικό και το συλλογικό γίνεσθαι. •

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Maffesoli, *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans la société de masse*, Méridiens - Klincksieck, Paris 1989 και Duvignaud, *La solidarité*, Fayard, Paris 1986.
2. D. Bell, *The end of ideology*, The Free Press of Glencoe, 1960. M. Drancourt, *La fin du travail*, Hachette, Paris 1984. I. Illich, *Une société sans école*, Ed. du Seuil, Paris 1971. Ντ. Κούπερ, *Ο θάνατος της οικογένειας*, Καστανιώτης, 1976. F. Fukuyama, *Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος* εκδ. Νέα Σύνορα, 1993.
3. Τις σημασιολογικές μετατοπίσεις της έννοιας της εργασίας από «έννοια γένους» που συμπεριλαμβάνει το σύνολο περίπου των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στις έννοιες της «απασχόλησης», της «μισθωτής εργασίας» και του «επαγγέλματος» αναλύει ο Κ. Τσουκαλάς στο *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1987.
4. Μ. Βέμπερ, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Κάλβος, Αθήνα 1978, σ. 21.
5. Μ. Βέμπερ, *ό.π.*, σ. 77.
6. P. Bourdieu, *Questions de Sociologie*, Les éditions de Minuit, Paris 1984, σ. 119.
7. Βλ. σχετικά: M. Bonetti, V. de Gaulejac, «L'individu, produit d'une histoire dont il cherche à devenir le sujet», στο *Espaces Temps*, Revue trimestrielle, τ. 37, 1988, σ. 55-63.
8. Μ. Βέμπερ, *ό.π.*, σ. 62-64 και 132.
9. Μ. Βέμπερ, *ό.π.*, σ. 146-147.
10. P. Lafargue, *La Religion du capital*, 1935, σ. 15.
11. P. Lafargue, *Le droit à la paresse*, Maspero, Paris 1969.
12. Κ. Μαξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* εκδ. Γλάρος, 1975, σ. 95-96.
13. Κ. Μαξ, *Κριτική του προγράμματος Γκόττα και Ερφούρτης*, εκδ. Κοροντζή, Αθήνα 1976, σ. 26. Αυτή η θέση του Μαξ άνοιξε το δρόμο στη μετέπειτα «ηθική και ψυχολογική» επαναξιοποίηση της εργασίας. Βλ. G.

Friedmann, *Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία*; Κάλβος, 1984, σ. 281.

14. Η αμφιπαλαινεύμενη στάση των πρωτεργατών της Οκτωβριανής Επανάστασης ανάμεσα στην αίτηση της παραγωγικότητας και την απελευθέρωση των εργαζομένων άνοιξε το δρόμο για να αποτελέσει ο σταχανοβισμός κυρίαρχο εργασιακό έθος του σοσιαλισμού. Βλ. Ζ. Παπαδημητρίου, «Η επιστημονική οργάνωση της εργασίας στην Ε.Σ.Σ.Δ.», Περιοδικό *Ο Πολίτης*, τ. 116, 1991. Για τον ύμνο στην αξία της εργασίας από τους έλληνες σοσιαλιστές είναι αποκαλυπτικά τα κείμενα που επιμελήθηκε ο Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τόμος Α', εκδ. Γνώση, 1990.

15. A. Gorz., *Métamorphoses du travail. Quête du sens*, Ed. Galilée, Paris 1991, σ. 265-266.

16. Για την Ελλάδα, βλ. Α. Λιάκου, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Ερευνών και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σ. 253-267.

17. *Histoire Générale du Travail*, Ed. Nouvelle Librairie de France, Paris 1961, σ. 95.

18. J. Fourastié, *Les trente glorieuses*, Fayard, 1979, σ. 75.

19. J. Dumazedier, Συνέντευξη στο περιοδικό *Sciences Humaines*, τ. 44, Νοέμβριος 1994, σ. 36-40.

20. Συνέντευξη του Γάλλου κοινωνιολόγου R. Sue στο περιοδικό *La Croix*, 17-18 Απριλίου 1994.

21. J. Dumazedier, *Sociologie empirique du loisir*, Ed. du Seuil, Paris, 1974, σ. 36.

22. A. Gorz, *Métamorphoses du travail...*, *ό.π.*, σ. 272.

23. Γράφει ο A. Gorz, *ό.π.*, σ. 130: «Μια νέα ουτοπία είναι σήμερα αναγκαία για να περιωθηθεί το ηθικό περιεχόμενο της σοσιαλιστικής ουτοπίας. Πρόκειται για την ουτοπία της κοινωνίας του απελευθερωμένου χρόνου. Η χειραφέτηση των ατόμων, η ελεύθερη πληρότητά τους, η επαναπύκνωση της κοινωνίας πραγματοποιούνται με την απελευθέρωση από την εργασία».

24. Σε τέτοιες αντικειμενικές συνθήκες, όπου ο αγώνας για την επιβίωση ήταν εξαιρετικά σκληρός, δεν μπορούμε, κατά τη γνώμη μας, να μιλάμε για μια «ελεύθερη αυτορρύθμιση του κοινωνικού χρόνου», πολύ δε περισσότερο για ελεύθερο χρόνο. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος...*, *ό.π.*, σ. 218. Ίσως είναι καταλληλότερος ο όρος «χρόνος μη απασχόλησης», που προτείνει ο J. Dumazedier, *Révolution culturelle du temps libre. 1968-1988*, Ed. Klincksieck, Paris 1988.

25. G. Friedmann, *Le travail en miettes*, Ed. Gallimard, Paris 1956.

26. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Ch. Lalive d' Epinay, *Temps libre, culture de masse et culture de classes aujourd'hui*, Ed. Favre, Lausanne, 1982. N. Samuel, *Temps libre, un temps social*, Librairie des Méridiens, Paris 1984 και G. Pronovost, *Société et Loisir*, Presses Universitaires du Québec, 1993.

27. J. Dumazedier, *Sciences Humaines*, *ό.π.*

28. Εκτός από τους εκπροσώπους της Σχολής της Φραγκφούρτης, κριτική στον ελεύθερο χρόνο άσκησε, από άλλη σκοπιά, και ο J. Baudrillard, *La société de consommation*, Denoël, Paris, 1970.

29. J. Dumazedier, *Sciences Humaines*, *ό.π.*

30. A. Gorz, *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός, οικολογία*, Ενυδακτικές Εκδόσεις, 1993, σ. 50.

31. G. Friedmann, *Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία*, *ό.π.*, σ. 246-249.

32. J. Fourastié, *La grande métamorphose du XXe siècle*, P.U.F., 1961, σ. 43-45.

33. Ικανοποιημένο από την εργασία δηλώνει το 20% στη Γαλλία, 18% στη Σουηδία, 15% στην Ελβετία, 22% σε άλλες χώρες. Βλ. J. Dumazedier, *Révolution culturelle...*, *ό.π.*, σ. 110-113.

34. Το ποσοστό εκείνων που βρίσκουν προσωπική πραγμάτωση στην εργασία είναι 13% στη Γαλλία, 12% στην Ελβετία, 29% στην Ιαπωνία, 30% στις Η.Π.Α. και 8% στην πρώην Γιουγκοσλαβία. J. Dumazedier, *Révolution culturelle...*, *ό.π.*, σ. 113.

35. Chr. Lalive d' Epinay, «Individualisme et solidarité aujourd'hui», *Cahiers internationaux de Sociologie*, τ. LXXXVI, 1989.

36. N. Elias, *La société des individus*, Ed. Fayard, Paris, 1991.